

Руски дипломатски прегледници у Београду у личним белешкама и усјоменама на прелому 19–20. века, приредили Алексеј Тимофејев и Јелена Миронова. Београд: Архив Српске православне цркве; Центар за руске и источноевропске студије „Мирослав Јовановић” Филозофског факултета Универзитета у Београду; Руски научни институт, 2024, 216.

Зборник докумената сачињавају успомене руских дипломата који су приказивали политичку атмосферу у Београду у предвечерје Првог светског рата, давали живе портрете српских вођа, својих колега из дипломатског кора, али преносили и оштре изјаве о различитим политичким питањима која су у коначници довела до познатих догађаја у бурету барута. У зборнику су објављене успомене Романа Романовича Розена за период 1895–1897; Јевгенија Васиљевича Сабљина за 1898–1902; Александра Ивановича Верховског за 1914. годину; Виктора Алексејевича Артамонова од 1909. до 1914. Исти период обухватају забелешке члана организације „Црна рука” Божина Симића, које су такође укључене у зборник, а које се односе на Николаја Хенриковича Хартвига, руског посланика који је изненада преминуо, не оставивши мемоаре.

Зборнику докумената претходи опсежна уводна студија Алексеја Тимофејева и Јелене Миронове о руским дипломатама у Србији, српским представницима у Русији и руској политици на Балкану, написана на основу обимног корпуса архивских извора и литературе. У центру пажње се нала-

зе догађаји с почетка 20. века, преломни тренуци из историје руско-српских односа – Мајски преврат 1903. и Јулска криза 1914, с тим да су аутори ради бољег разумевања поменутих догађаја објавили и нека документа о дешавањима која су им претходила.

Зборник отварају успомене руског дипломате у Београду Романа Романовича Розена. Ради се о преводу публикације објављене током живота дипломате на енглеском језику. Оне дају слику високог степена самосталности дипломатских представника Русије у иностранству, када су њихова дејства доводила до директног супротстављања политици централне власти. Постављање Розена на ову дужност било је мотивисано тежњом руског Министарства иностраних дела да смањи активност руске дипломатије у Београду и учини је умеренијом. У успоменама су представљене политичке партије, њихова борба за власт, ослонац на спољни фактор, односно на једну од великих држава (Русију, Аустроугарску). Розен, следећи инструкције министра иностраних дела Лобанова-Ростовског, водио је опрезну политику без наговештаја фаворизације неке политичке партије.

Према мишљењу Розена, Стојан Новаковић, тадашњи председник Министарског савета из редова напредњака, водио је опрезну политику, залажући се за блиске односе са Аустроугарском, али не за предузимање непријатељских корака према Русији. Дипломата је представио сопствене утиске о Александру Обреновићу, његовом интелекту, карактеру, симпатијама и склоностима.

Мемоари Јевгенија Васиљевича Сабљина односе се на бурнији период. Ради се о документима из архива у Лидсу, у Енглеској, који су били писани на руском језику и који до сада нису били објављени. Од многобројних дешавања из српског политичког живота на раскршћу векова треба издвојити атентат на бившег владара Србије Милана Обреновића 1899. године и репресије против радикала осумњичених за учешће у атентату. Српски врх је у атентату видео и „руску руку”, тачније руску дипломатију, што је аутор окарактерисао као неосновану гласину. Аутор је давао интересантне портрете руских дипломата, њихових активности у различитим „интересантним” ситуацијама: В. В. Жадовског, П. Б. Мансурова, Н. В. Чарикова. Неколико страница из мемора било је посвећено и привреди Србије, зависности од трговине са Аустроугарском и брзој градњи пруга.

Забелешке Божина Симића, члана познате организације „Црна рука” о Николају Хенриковичу Хартви-гу, објављене су у часопису *Нова Евро-*

па, али се природно уклапају у овај зборник. Ови записи обухватају период од 1909. до 1914. године. Они су информативни и одсликавају политику из њених различитих углова. У забелешкама се помињу многобројне личности, директно или индиректно повезане са фигуром Хартвига, што изискује претходну информисаност читалаца. Велики део посла у том правцу преузели су на себе коментатори, а њихови напори су за сваку похвалу.

Симић представља Хартвига као амбициозног дипломату који се осећао у Београду као лав у кавезу. За разлику од својих колега, он је био непомирљив непријатељ Централних сила, посебно Аустроугарске, с којом је Србија требало да ступи у бој. Према Симићевом мишљењу, Хартвиг је био човек који је волео и поштовао Србе више од својих колега и придавао Србији улогу балканског Пијемонта.

Истовремено, Хартвигова делатност, како пише аутор, представљала је пример служења руским интересима. Тако је, на пример, захваљујући њему Русија почела полако да се ослобађа од „хипнотисаности Бугарском”, односно од симпатија без задршке према Софији. То је проистицало из Хартвигових погледа на руску политику на Балкану. Тако је, пише Симић, правац спољне политике Србије за време српско-бугарске кризе одређивао руски дипломата Хартвиг.

Подједнако су интересантни редови из Симићевих забелешки који се односе на спољну политику Русије пре-

ма Словенима. Залажући се за ослобођење Словенства и проливајући крв у борбама против Турске, Русија је, пише Симић, тежила остварењу и својих сопствених интереса – јачању свог утицаја на Балкану. Чини се невероватним, али аутор тек узгред помиње атентат на надвојводу Франца Фердинанда у Сарајеву. Притом детаљно излаже Хартвигову изненадну смрт после вечери у аустроугарском посланству.

Без сумње, интересовање побуђују кратке дневничке белешке А. И. Верховског, капетана послатог почетком 1914. године од стране Генералштаба на стажирање код војног аташеа В. А. Артамонова са задатком да изучи српско искуство из балканских ратова. Ради се о преводу успомена са руског језика које су недавно објављене без научних коментара и које, нажалост, до ове публикације нису задобиле научну пажњу. За истраживача ће бити од користи забелешке о српским вишим официрима, њиховој једноставности и доступности, почевши од министра војног Стефановића, који је истицао заслуге Русије у заштити Словена. Текст забелешки је веома шарен и многостран. Често се у њима појављују историјске теме, које се пре свега односе на српско-бугарске односе. Слика коју аутор креира завређује пажњу управо због шаренила података, који дају могућност стварања одређених утисака о расположењу Србије, њеним политичким партијама, последицама недавног рата с Бугарском, плановима о уједињењу са аустријским Србима,

те будућности Македоније, Тракије и Добруце.

Верховском, како сам пише, били су показани извештаји српских војних агената. Судаћи према тексту пружили су му веома много података, као и личне посете војним јединицама (о наоружању и обуци). Стажирање Верховског с циљем изучавања искустава српско-бугарског и српско-турских ратова требало је да траје осам месеци. Међутим, судаћи према датумима из дневника, оно је прекинуто почетком рата. Из успомена Артамонова познато је да је Верховски отишао из Србије када су власти напустиле Београд.

Пред читаоцима се налазе утисци војника који је први пут дошао у Србију и који је у свој дневник записивао све што му се чинило интересантним и о чему је требало промишљати. Боравак у Београду Верховског, који ће се потом здближити са Керенским, крајње је митологизован и популаран у форми теорије завере. Важно је истаћи да дневничке забелешке дају могућност да се оспоре те теорије, будући да је јасно да по количини знања о локалној средини и корпусу његових контаката, тај руски официр није могао да буде у Београду 1914. године „сива еминенција” која је сарађивала са пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом.

Завршне странице књиге посвећене су успоменама већ поменутог Артамонова за период од 1909. до 1914, које су већ биле објављене у немачкој

штампи после Првог светског рата. У том преводу са немачког језика такође се расветљавају важни моменти, популарни међу теоретичарима завере, који говоре о улози руске војне обавештајне службе у Сарајевском атентату.

Артамонов је истицао неоснованост тезе да је Русија 1914. подстакла Србију да стане на чело планираног рата против Двојне монархије. Бранећи исправност своје тврдње Артамонов се позивао на чињеницу да после рата с Јапаном Русија није завршила програм наоружања. Сама Србија била је исцрпљена након балканских ратова. Тврдње о наводној спремности Русије за рат током 1914. године аутор је сматрао „нетачним и непромишљеним”. Одређена пажња била је посвећена спољнополитичким и унутрашњим питањима у Србији. Пажњу привлаче редови о атентату на Франца Фердинанда у Сарајеву и реакцијама на њега, посебно на чињеницу да првих дана Беч није сматрао Србију одговорном за убиство аустријског надвојводе, карактеришући га као дело фанатика који је живео у Босни.

Аутор је истицао да се није налазио у Београду тих критичних дана. Споменуо је да је неколико дана пре уручења аустроугарског ултиматума стигло писмо од Верховског, које је, попут Хартвиговог писма, било написано у умирујућем тону по питању расположења у српском војном врху. Разумљиво је много редова било посвећено почетку војних дејстава Аустроугарске и атмосфери у Србији.

Представљени су утисци Артамонова у новој ситуацији све до преласка Врховне команде у Крагујевац.

Последње странице успомена Артамонов је посветио једној теми – његовој наводној подстрекачкој улози у отпочињању рата и улози у Сарајевском атентату, те његовим везама са пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом, вођом „Црне руке”. Аутор истиче да су његове везе као војног аташеа са Аписом, руководиоцем обавештајне службе Генералштаба, имале службени карактер. У том контексту Артамонов је поставио питање: „Какву би корист Русији могла донети смрт надвојводе Франца Фердинанда?” И потом је дао одговор да би Русији она могла донети само несрећу, а од њених судбоносних последица „Русија страда и до данашњег дана”.

Аутори зборника Алексеј Тимофејев и Јелена Миронова нису само превели текстове докумената са руског, немачког и енглеског језика већ су их пропратили обимним коментарима, који пружају могућност креирања јасне слике о представљаним догађајима, ситуацијама и дешавањима, али и разговорима који су се водили у српском друштву на руску и краљевску тему. Публикација је корисна не само као допунски извор за историју руско-српских веза, већ и важна ради портретисања самих руских дипломата, њихових оцена и ставова о питањима која су улазила у њихов делокруг.

Виктор КОСИК